

میرزا عبدالغفار نجم الدوله اصفهانی

۱۲۵۵-۱۳۲۶ هـ ق

۱۲۸۷-۱۲۱۸ شمسی

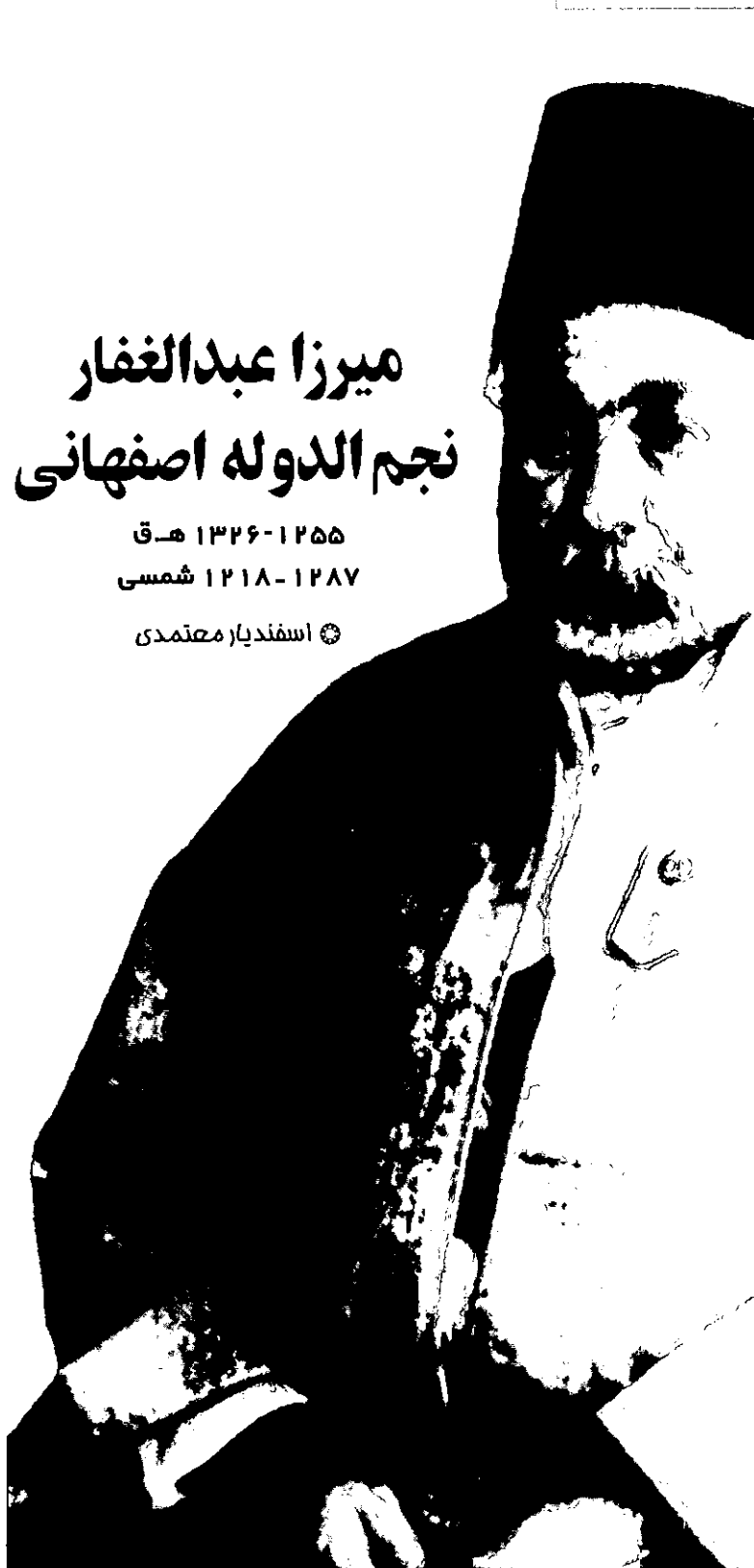
✪ اسفندیار معتمدی

میرزا عبدالغفار نجم الدوله معلم ریاضی دارالفنون، مولف، مترجم و تقویم نویس بود. او دومین پسر آخوند ملا علی محمد اصفهانی است.^۱ در ربیع الاول سال ۱۲۵۵ هـ. ق. در اصفهان به دنیا آمد. پدرش یکی از استادان بزرگ ریاضی زمان خود بود که در سال ۱۲۷۴ هـ. ق. به دعوت شاهزاده علی قلی میرزا اعتضاد السلطنه از اصفهان به تهران رفت و در دارالفنون به تدریس ریاضی و تألیف و ترجمه پرداخت.^۲ ملا علی محمد در علوم قدیم صاحب نظر بود و با ریاضیات جدید هم آشنایی داشت.

عبدالغفار تحصیلات مقدماتی را در زادگاه و نزد پدر دانشمند خود آموخت و بر بسیاری از دانش های قدیم مسلط شد. پس از آن خانواده او به تهران منتقل شد و پدرش در دارالفنون مشغول به کار شد. او نیز نزد معلمان خارجی دارالفنون، به تحصیل زبان انگلیسی و فرانسه پرداخت و در ارتباط با آن ها علوم طبیعی، ریاضی و هیئت و نجوم را فرا گرفت؛ به طوری که در حدود سن بیست سالگی در دارالفنون، به رتبه معلمی کل علوم ریاضی نائل شد.

میرزا عبدالغفار با تمام وجود به شغل معلمی عشق می ورزید و با مایه ای که از علوم قدیم و جدید داشت، توانست با سرعت خود را به عنوان یک معلم موفق معرفی کند.

به نوشته ی میرزا ابوالحسن خان فروغی، نجم الدوله «با همان اهتمام و

متانت که موروثی او بود، اوقات شریف خود را به مشاغل علمی شریف‌تر می‌نمود. روز و شب یا تدریس می‌کرد و یا تألیف می‌فرمود و چنان که اقتضای نظم این جهان و حکمت خداوند منان است، از تخم‌ها که پدر والاگهر در مزرع عمل کشته بود، ثمرهای نیکو بر می‌داشت؛ یعنی هر روز در طریق عزت و آبرو قدمی تازه می‌گذاشت. گذشته از مقامات علمی و اعتبار در مدرسه دارالفنون و دستگاه محترم وزارت علوم معروف پیشگاه ناصرالدین شاه بود، به عنوان منجمی مخصوص سلطنت اختصاص و در خدمت آن پادشاه منزلتی خاص داشت. به امرش ترجمه و تألیف کتب و رسایل می‌کرد و بی‌منت و سائل به الطاف خسروی سرافراز می‌شد، بلکه چندی پادشاه ذیجاء رقبه‌ی شاگردی او قبول کرد و سر تاجدار به تمکین در حضرت علم فرود آورد. به این منوال در سال ۱۲۹۵ دانشمند به لقب نجم‌الملکی مفتخر شد و از آن پس در فنون فضائل چون آفتاب مشتهر گردید.^۳

میرزا عبدالغفار یک سال پس از دریافت لقب نجم‌الملکی، به زیارت مکه رفت و به حاج عبدالغفار نجم‌الملک شهرت یافت...

حاج عبدالغفار پسر نداشت و در عوض به تربیت برادرزاده اش «میرزا محمودخان» و خواهرزاده اش میرزا علی‌خان همت گماشت.^۴

«آن مرد بزرگوار، تنها کسی بود که

در دوره خود، جامع علوم ریاضی، نجوم، هیئت قدیم و جدید و علوم طبیعی و غیره گردید. با قید آشنایی به اصطلاح ایرانی و اروپایی و چون به نظر آزند که جامعیت آن عالم ماهر در این نبوده که تنها اطلاعی سطحی از علوم مذکوره حاصل کرده باشد، بلکه اغلب فنون را به کمال می‌دانسته و در هر شعبه، دارای رسایل و تألیفات عالیه است، خواهند دانست که مقدار دانش دانشمند عظیم بوده و حضرتش را دارای مقامی منیع می‌نموده. بزرگ‌تر از همه آن که علم خود را بی‌حاصل و ثمر نگذاشته، حاصلی را از یکدست درو کرده و از دست دیگر کاشته، از یک جهت مدتی از عمر خویش را مصروف تدریس علوم ریاضی از مقدمات تا درجات عالیه آن نموده، به طوری که هر کس در این بلاد، اطلاعی مختصر یا مفصل از علوم ریاضی دارد، شاگرد با واسطه یا بی‌واسطه حاجی نجم‌الدوله می‌باشد.^۵

نجم‌الدوله و تقویم

حاج میرزا عبدالغفار در مقدمه‌ی کتاب بدایة‌الجبر که در سال ۱۳۱۹ قمری تألیف و منتشر کرده، می‌نویسد: «از هفتاد سال قبل، هر کس در اصفهان یا تهران، فنون ریاضی و نجوم ایرانی و فرنگی و فنون غریبه آموخته باشد، منشأ و مولد و سرچشمه اش در خانواده مرحوم والد بوده و از این محل کسب نموده، بی‌واسطه یا با واسطه.»

نخستین کسی که از این خانواده به استخراج و تنظیم تقویم دست زد، میرزا عبدالوهاب منجم‌باشی، عموی نجم‌الدوله بود. او منجم مهدعلیا، مادر ناصرالدین شاه بود و تا سال ۱۲۸۹ که وفات یافت، به چاپ تقویم مشغول بود. پس از آن، این کار متوقف شد تا آن که میرزا عبدالغفار اقدام به استخراج و چاپ تقویم کرد و آن را به نام میرزامحمود منتشر کرد. ماه آخر در سال ۱۲۹۰ به لقب نجم‌الملکی و منصب منجم‌باشی‌گری مخصوص دربار همایون اعلی مفتخر شد. او امر تقویم را از ۱۲۸۹ تا ۱۳۳۷ قمری برابر ۱۲۵۱ تا ۱۲۹۸ خورشیدی (تا یازده سال پس از مرگ خود) استخراج کرد.^۵

حاج میرزا عبدالغفار که با منابع خارجی آشنا بود، همه ساله در استخراج تقویم، نوآوری‌هایی می‌کرد و بر میزان دقت خود می‌افزود، به طوری که توانست حکم «اختصاص طبع تقویم» را از شاه به صورت زیر [خطاب به وزیر داخله] دریافت کند:

سواد دستخط مطاع مقدس

عین‌الدوله، وزیر داخله!

تقویم معمول قدیم با خود حاجی نجم‌الدوله است و تقویم تازه که خودمان دستورالعمل داده و پاره‌ای تصرفات در آن شده است، با نجم‌الملک است. شهر شعبان ۱۳۲۱»

دستخط فوق که از طرف مظفرالدین شاه صادر شد، به دنبال بعضی اعتراض‌ها بود که به تقویم نجم‌الدوله

می شد. در نمره ۲۹۳ روزنامه تربیت به تاریخ پنجشنبه شانزدهم رجب ۱۳۲۱، چنین آمده است:

«زحمات و خدمات چهل ساله جناب مستطاب معظم، حاجی نجم الدوله، معلم کل علوم ریاضی که صاحب مؤلفات جلیله کثیره می باشد، منظور نظر مهر اثر اعلیحضرت قوی شوکت اقدس همایون شاهنشاهی خلدالله ملکه و سلطانه شده. نیز نظم و انتظام عمل تقویم و سدباب اختلاف و اغتشاش آن را مهم دانسته. در این اوان، به اقتضای زمان، دستخط مطاع ملوکانه درباره آن جناب خطاب به نواب مستطاب اشرف ارفع والاعین الدوله، وزیر داخله و حکمران دارالخلافه باهره و مضافات ادام الله اجلاله العالی شرف صدور یافته و صورت آن از این قرار است:

صورت دستخط مطاع مقدس
عین الدوله، وزیر داخله

تقویم های حاجی نجم الدوله به عرض رسید. امتیاز تقویم ها با خود حاجی نجم الدوله است و هیچ کس مداخله نخواهد کرد. فقط تقویم روزانه را حکم فرموده ایم که نجم الملک بدهد چاپ بکنند؛ و الا تقویم معمولی باز با خود حاجی نجم الدوله است، لا غیر.

فی شهر رجب ۱۳۲۱»

در شماره ۲۹۹ همین روزنامه آمده است:

«تقویمی که جناب مستطاب حاجی نجم الدوله استخراج می کند و منتشر می سازد، پنج قسم است، اول، تقویم

رمزی معمول، دوم تقویم فارسی معمول، سیم تقویم وقت نامه کوچک معروف به بغلی، چهارم تقویم توقیع نامه که دو، سه سال بود ترک شده بود و مجدداً برای سال نو طبع شده، پنجم تقویم دیوار کوب سیصد و شصت ورقی معروف به تقویم الخواص، و این هر پنج قسم در صحن مسجدشاه نزد حاج ابوالحسن به فروش می رسد و به علاوه بعضی کتب و رساله در تطبیق تاریخ هجری شمسی که برای دو هزار سال به طبع رسانیده و تجار و مترجمین و اجزای وزارت خارجه از آن ناگزیرند و مبلغی فایده می برند.»

میرزا عبدالغفار و جغرافیا

میرزا عبدالغفار، پیشقدم آموزش جغرافیا در دارالفنون است. او نقشه شهر تهران را تهیه و جمعیت تهران را سرشماری کرد.^۶

«نخستین بار در سال ۱۲۸۶ قمری بود که عبدالغفار و جعفرقلی خان نیرالملک رئیس مدرسه دارالفنون به یاری ۲۰ نفر از شاگردان مهندسی، نقشه اراضی جدید شهر را در مدت هشت ماه کشیدند و به طوری که روزنامه دولت علیه ایران در ۲۶ محرم ۱۳۸۷ می نویسد، به شاه دادند و به سه هزار تومان انعام سرفراز شدند. از این پس، عبدالغفار کار نقشه برداری از تهران را همچنان ادامه داد تا در اواسط سال ۱۳۰۵ کار به انجام رسید و نقشه ای ساخته شد «خیلی صحیح و دقیق... که چنان دقیق است که می توان خانه ها و املاک را با کمال دقت بروی مساحت

نمود.» با این حال، چون عمل به این جا رسید، ملاحظه نمودند که زمین شهر افقی نیست... مناسب دید که محیط شهر را تسویه نمایند. (پس دور شهر را به دقت تسویه و تراز نمود و حاصل عمل را در نقشه نقل کرد... پس این نقشه مطابق است با وضع شهر دارالخلافه در تاریخ محرم سنه ۱۳۰۹.»^۷

میرزا عبدالغفار به مدت ۲۳ سال روی نقشه تهران کار کرد و توانست راهنمای دقیقی از شهر تهران فراهم آورد.^۸

در سال ۱۲۸۴ ناصرالدین شاه امر به سرشماری تهران می دهد و نجم الدوله را مأمور این کار می کند. نجم الدوله با کمک هشت تن از شاگردان بزرگ و معقول و مؤدب و باهوش دارالفنون، از شانزده رمضان ۱۲۸۴ تا دوازدهم ذی قعدة، همان سال، یعنی در مدت ۵۵ روز از جمعیت تهران سرشماری می کند. گزارش کامل این سرشماری را نجم الدوله در رساله ای به نام تشخیص نفوس دارالخلافه به اعتضادالسلطنه وزیر علوم داده است.

نجم الدوله جمعیت تهران را صدوپنجاه و پنجهزار و هفتصد و سه و شش (۱۵۵۷۳۶) نفر سرشماری کرده است. از این جمعیت ۱۴۷۲۵۶ نفر رعیت، ۸۴۸۰ نفر سپاهی (۵۵۰۸) سرباز، ۱۱۴۰ نفر غلام پیشخدمت، ۷۰۰ نفر توپچی، ۴۲۰ نفر سواره ی نصرت (۳۰۰ نفر سواره نظام، ۱۵۰ نفر زنبورکچی، ۱۳۳ موزیکچی و ۱۲۰ نفر غلام مخصوص بوده است.

میرزا عبدالغفار نقشه شهرهای قم،

کاشان، بروجرد، خرم‌آباد، شوشتر، دزفول و فلاحیه، و نقشه‌توپوگرافی از طهران الی عراق و خوزستان و شط العرب و بختیاری و اصفهان را ضمن مأموریت‌هایی که از جانب شاه شهید ناصرالدین شاه داشته، برداشته است.^۹

میرزا عبدالغفار، مؤلف و مترجم
 نجم‌الدوله از معدود معلمانی است که برای پیشرفت ایران در همه زمینه‌های

آموزشی و پرورشی قدم برداشته است. او مسؤولیت معلمی خود را خوب درک کرده و دانش‌آموزان را عملاً به کار و تلاش و فعالیت گروهی کشانده است. نمونه موفق این کار را در تهیه نقشه تهران و سرشماری نفوس آن مشاهده می‌کنیم.

نجم‌الدوله در مقام مؤلف و مترجم هم صاحب نام است. او به تألیف و ترجمه کتاب‌های ریاضی (هندسه، جبر، حساب، مثلثات) نجوم، فیزیک،

شیمی، جغرافیا و عمران (پل‌سازی، راه‌سازی، قلعه‌سازی) دست زد و به همت و پشتکار او کتاب‌هایی در موضوع‌های کشاورزی چاپ شد. علاوه بر آن، توجهی به آثار نظم و نشر گذشتگان داشت. نجم‌الدوله در هر یک از کتاب‌ها، مقدمه‌های جامعی نوشته که معرف علاقه او به موضوع کتاب و پیشرفت علم و انتشار معارف و ترقی کشور بوده است.

زیرنویس

۱. برادر بزرگتر میرزا عبدالغفار موسوم به میرزا عبدالوهاب (۱۲۵۰-۱۲۸۹ ق) بوده و او نیز راه دانش نجوم و کواکب برفته؛ چنان‌که مشهور به «منجم‌باشی» شده و استخراج تقویم به او اختصاص یافته. لیکن میرزا عبدالوهاب منجم‌باشی در اواخر عمر پدر دانشور، یعنی در سال ۱۲۸۹ جهان فانی را وداع گفت و یادگار عزیزی از خود باقی گذاشت، و آن، پسر هوشیاری بود موسوم به میرزا محمودخان، که به حکم تقدیر، بایستی بعدها به همت عم خلیق تربیت یابد و به علت بدعهدی زمانه و تندی هوش و خیال به موقع هلاک شتابد. «فرهنگ ایران زمین» جلد ۲۰، ۱۳۵۳، ص ۲۸۶
۲. از جمله کتاب‌های ترجمه ملاعلی محمد اصفهانی، ترجمه یک فصل از آثارالباقیه، تألیف ابوریحان بیرونی است. این فصل کتاب، با همکاری علی‌قلی میرزا اعتضادالسلطنه، نخستین وزیر علوم در ایران ترجمه شده و به کوشش استاد اکبر دانا سرشت جزو سلسله انتشارات انجمن آثار ملی در سال ۱۳۵۲ در تهران چاپ و منتشر شده است.
۳. فرهنگ ایران زمین، جلد ۲۰، ص ۳۸۶، نوشته میرزا ابوالحسن خان [فروغی].
۴. میرزا محمودخان، پسر میرزا عبدالوهاب «منجم‌باشی» بود. او برای آن‌که به جانشینی پدر برگزیده شود، به علوم ریاضی و نجوم و هیئت روی نمود و چون استعداد کافی داشت، به زودی در مراتب علمی از مقام پدر بالاتر رفت و در علوم ریاضی، طبیعی و فن عکاسی به کمال رسید و در مدرسه دارالفنون به تدریس علوم ریاضی پرداخت. در سال ۱۳۱۳ لقب نجم‌الملکی از میرزا عبدالغفار به میرزا محمود منتقل شد و حاج عبدالغفار ملقب به نجم‌الدوله شد. میرزا محمودخان نجم‌الملک، فقط یک سال به استخراج تقویم پرداخت. لیکن نجم‌الدوله تقویم را استخراج و به نام برادرزاده خود منتشر می‌کرد.
۵. فرهنگ ایران زمین، ج ۲۰، ص ۳۳۵.
۶. تدریس جغرافیا در دارالفنون به هر صورتی که آغاز شده باشد، مسلم است که این علم از موقعی اهمیت و اعتبار پیدا کرده است که میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله (نجم‌الملک) ستاره‌درخشان دنیای علم ایران، به تدریس و ترویج آن در دارالفنون اهتمام ورزیده است.
۷. فرهنگ ایران زمین، ج ۲۰، میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله و تشخیص نفوس دارالخلافه ناصرپاکدامن، ص ۳۴۰.
۸. جغرافیدان بنام دیگری که از این زمان می‌شناسیم، مهندس عبدالرزاق بغایری است که در سال ۱۲۸۶ هـ. ق. در خراسان چشم به جهان گشوده و در ده سالگی به تهران آمده است و پس از فراگیری علوم اولی نزد پدرش، جهت تکمیل تحصیلات در سال ۱۳۰۴ هـ. ق. وارد دارالفنون شده و مدت شش سال در آن‌جا به تکمیل تحصیلات پرداخته است. او در ۱۳۰۸ هـ. ق. اقدام به ترسیم نقشه ایران با استفاده از جمیع نقشه‌های انگلیسی، فرانسوی و روسی کرده است و آن چنان نقشه‌ای با اصول صحیح و تلفظ‌های کنترل شده فراهم
- است که این علم از موقعی اهمیت و اعتبار پیدا کرده است که میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله (نجم‌الملک) ستاره‌درخشان دنیای علم ایران، به تدریس و ترویج آن در دارالفنون اهتمام ورزیده است.
- جغرافیا در ایران، دکتر محمد حسن گنجی، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۸۰، ص ۲۶.
- فرهنگ ایران زمین، ج ۲۰، میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله و تشخیص نفوس دارالخلافه ناصرپاکدامن، ص ۳۴۰.
- جغرافیدان بنام دیگری که از این زمان می‌شناسیم، مهندس عبدالرزاق بغایری است که در سال ۱۲۸۶ هـ. ق. در خراسان چشم به جهان گشوده و در ده سالگی به تهران آمده است و پس از فراگیری علوم اولی نزد پدرش، جهت تکمیل تحصیلات در سال ۱۳۰۴ هـ. ق. وارد دارالفنون شده و مدت شش سال در آن‌جا به تکمیل تحصیلات پرداخته است. او در ۱۳۰۸ هـ. ق. اقدام به ترسیم نقشه ایران با استفاده از جمیع نقشه‌های انگلیسی، فرانسوی و روسی کرده است و آن چنان نقشه‌ای با اصول صحیح و تلفظ‌های کنترل شده فراهم
- ساخته که سال‌ها مورد استفاده خاص و عام بوده است. جغرافیا در ایران، صفحه ۲۹.
۹. فرهنگ ایران زمین، ج ۲۰، مختصری از ترجمه حاجی نجم‌الدوله، نوشته میرزا ابوالحسن خان فروغی، ص ۳۹۳.
۱۰. به کتابشناسی میرزا عبدالغفار مراجعه شود.
- کتابشناسی میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله تشخیص نفوس دارالخلافه

منابع و مأخذ

۱. آئین فرزادگی، اداره کل آموزش و پرورش استان اصفهان، زمستان ۱۳۷۴، ج سوم.
۲. اثرآفرینان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ج پنجم، ۱۳۸۰.
۳. تربیت، نخستین نشریه روزانه و غیردولتی ایران به مدیریت محمدحسین فروغی (ذکاءالملک)
۵. شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، انتشارات زوار، تهران.
۶. جغرافیا در ایران، دکتر محمدحسن گنجی، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۸۰.
۷. فرهنگ ایران زمین، صاحب امتیاز و مدیر، ایرج افشار، جلد بیستم.